

Většina analytiků společnosti státního socialismu v Československu se shodne na názoru, že nejtěžším dědictvím minulých 40 let je „mravní krize“, a současně i na tom, že ji nelze řešit pouze institucionálně, organizačně.¹⁾ Zejména obnova demokratické morálky bude dlouhodobým procesem, který musí proběhnout v každém z nás.

Náměty na to, jak překonat naši krizi, se musí opírat o náčrt dědictví, které v této oblasti přebíráme, a o vymezení morálně politických a světonázorových problémů současnosti. Historicky nakupené vzory a archetypy morálního jednání jsou totiž kdykoli aktualizovatelným dědictvím společnosti a současná každodenní politická řešení již přímo uvozují naši budoucnost. V každé nové situaci se vrací a budou vracet staré modely řešení, objevovat se sentimenty, resentimenty, návraty ke klasickým dílům, k návodům v nich obsaženým. V málokteré oblasti je tradice tak živá jako v oblasti morálně politické.

Naše dlouhodobé dědictví

Naše dnešní morální krize je součástí dlouhodobé krize evropské společnosti, jejíž počátek bývá datován koncem 19. století a souvisí s odklonem od transcendentálních základů morálky a veřejného i soukromého života i s krizí tradičního liberalismu a libertinismu. Ve specifických českých a snad i slovenských poměrech nabývá tato krize zvláštní podoby díky povaze tzv. české otázky (slovenské otázky), jejíž podstatou je rozpor mezi obecnými trendy vývoje evropské civilizace, stabilitou jejího politického a ekonomicko-sociálního uspořádání a snahou uchovat jedinečnost a kvalitu českého a slovenského etnika.

Česká otázka bývá traktována různě: jako problém politický, který u Palackého vedl k odmítnutí revolučních snah ve jménu stability sociálního rámce českého etnika, jako problém kulturní (Schauer), tedy transcendentního smyslu českých snah o národní probuzení a uchování svébytnosti a konečně jako problém ekonomický, vedoucí k úvahám, zda český hospodářský autarktismus má nějaké oprávnění a zda smysl české státnosti není v zapojení do širších společenských a ekonomických struktur.

V pozadí české otázky stojí tíživý problém identity českého etnika, jeho trvání ve víru dějin, jednotící osy jeho historické tradice (konflikt mezi pekařovskými kontinualisty a masarykovskými diskontinualisty). Jeho jádro lze však transponovat do širší problematiky chápání národa jakožto sociální a morální entity. Můžeme sledovat dramatický boj přechodu od herderovsko-jungmannovského pojetí národa jako kulturní, zejména jazykové entity, vymezené organickým propojením půdy, krve a dějin k západoevropskému politickému pojetí národa jako permanentního plebiscitu o záležitostech občanské společnosti (Renan), jako

¹⁾ Přípravy tohoto článku se zúčastnili poznámkami a komentáři A. Vodáková, M. Čákr, J. Ryba, D. Slejška, J. Kabele

programového společenství (Patočka), entity definované v dějinách prostřednictvím politiky a státu.

Problém identity národa spočíval v tom, že při jeho existenci v centru Evropy byla vláda jeho věcí málokdy plně a opravdu v jeho rukách. Antipolitické pojetí národa se opíralo o skutečnost, že státní struktury, byť i formálně samostatné, bývaly jen expoziturou cizí moci a hláskou trůnou cizích zájmů. Již T. G. Masaryk hovořil o nedostatku skutečné státního myšlení, o hlubokém odcizení mezi každodenním životem občana a státními potřebami a zájmy, o obtížích harmonizace soukromých a státních potřeb. Duch zlovolného anarchismu neměl znaky terorismu, spočíval v neustálém podřizování státních věcí osobním, úzce privátním zřetelům. Ovšem to, co bylo pochopitelné i snesitelné v obdobích přímého či skrytého ovládnutí cizí mocí, stává se vážnou překážkou demokratického přístupu k státu v obdobích relativní samostatnosti, autonomie.

Veřejná morálka se u nás utvářela v podmínkách značné politické (nikoli hospodářské) nestability. Pravidelně téměř každých 20 let, někdy i v kratším intervalu, docházelo ke změně vládnoucí elity a v návaznosti na to k značným přeměnám sociálním a kulturním. Lidé si kladli především praktické otázky: jak přežít, udržet se a stabilizovat alespoň některá, nepříliš náročná morální kritéria a životní hodnoty schopné mezigeneračního přenosu. Někteří exiloví autoři hovoří o stavu permanentní občanské války trvající už 70 let, během které docházelo k vybíjení elit, k likvidaci aktivních, odporuschopných osob z nejrůznějších táborů. V této situaci neustále narůstal konflikt mezi veřejnou a soukromou morálkou a stal se dlouhodobou determinantou vědomí lidí. Momenty adaptability jsou obecně přeceňovány, ale k systematické kultivaci hodnot protikladných pasivní rezistenci, hodnot heroismu, oběti, usilování o národní sebeidentitu a suverenitu politickou prací docházelo pouze v disidentském a exilovém prostředí.

Již v hospodářské krizi 30. let a pak opakovaně po roce 1938, 1948 a 1968 docházelo k výměně politické subjektivity a občanské spoluúčasti na řešení věci veřejných za zajištění elementárních sociálních jistot, za poměrnou ekonomickou a sociální stabilitu, což mimo jiné signalizuje příklon ke koncepci kulturního pojetí národa, v němž je důležité uchování etnicko-kulturního substrátu, nikoli společenského dialogu. Toto dědictví je snad největším nebezpečím pro naši přítomnost i budoucnost.

Morálně politické problémy našeho současného vývoje

Státní socialismus u nás navázal na některé přežívající tradice feudálně autokratických států středovýchodní Evropy. Budování české společnosti „zespoda“ v posledních desetiletích Rakousko-Uherska a dvacet let demokracie první republiky nestačily vytvořit tradici občanské státnosti, kterou známe z takových zemí jako je Velká Británie, Holandsko, Švédsko. Jako silně negativizující moment působily zážitky zklamání a zmaru ze začátku poslední války. Nový socialistický stát byl pro velkou část obyvatelstva „cizí“ a nepřátelský. Vytvářely se záporné vztahy projevující se tím, že stát bez výčitek svědomí podváděl, klamal, okrádal a reprezentanti státu si byli těchto skutečností vědomi. Existovaly sice tvrdé právní normy na ochranu státu a jeho zájmů, ani byrokracií však nebyly v mnoha případech aplikovány. V podstatě byl socialistický stát slabý a musel čelit velkým partikularistickým tlakům. Občané se identifikovali spíše s místem, kde žili, s konkrétními městy, obcemi, nejvýše regiony. Při budování nového demokratického státu bude tedy nutno překonávat silně zakořeněnou tendenci k ne-státnosti u velkého množství obyvatel.

Redistributní hospodářský systém, kterým je státní socialismus charakterizován, zároveň s poklesnutím morálně politického vědomí společnosti vyvolával stálý tlak jednotlivých

ekonomických, společenských, ale i oblastních subjektů na státní zdroje. Funkce státu jako „dojné krávy“ se stala polem nekontrolovaného a neprůhledného boje o nedostatečné zdroje a vedla ke vzniku řady morálně politických problémů. Nepochybně patří mezi příčiny velkorysé a právně nepostižitelné korupce a nesamostatnosti nejrůznějších kolektivních subjektů společnosti. Pro posílení nerovnoprávného vztahu pána a klientů byla pěstována zvyklost obracet se se vším nahoru, na stát, která upevňovala nesamostatnost a podvazovala úsilí o mobilizaci vnitřních zdrojů.

Základním rysem diktatury je, že se udržuje často jen svým prostým trváním. Protože žít se chce a koneckonců musí, vzniká neustále bludný kruh vzájemné závislosti a odpovědnosti za mocensko-politický systém podporovaný inteligentnějšími představiteli totalitního režimu. Zatímco revoluce roku 1948 byla alespoň pro část mocenské elity i v veřejnosti pokusem realizovat společenskou utopii, byl po roce 1968 už celý systém založen pouze na omylu a lži a udržel se za cenu represí a masové demoralizace veřejného i soukromého života, za cenu masové korupce, uvolnění dohledu nad činností místních profesních mafií, tolerance k nelegálnímu podnikání apod. Společnost se proměnila v lenní systém s mnoha dílčími magnáty, vazaly, mafiány, v systém mnoha drobných privilegií, v němž – jak říká V. Havel – „nakonec každý měl co ztratit“ a téměř každý také mohl ve svém okolí nalézt někoho, nad kým se mohl vyvyšovat, protože na tom byl ještě hůře. V aporiích každodennosti vyhasl zcela smysl pro pozitivní utopii, která se měnila v antiutopii.

V atmosféře 70. a 80. let se posílila skepse k modernistickým projektům a modernistické racionalitě (která profilovala český život ve 30. letech) i kritické přístupy s oporou v politickém tradicionalismu konfesního či agrárního stříhu. Protože ale společnost neprošla ohněm ostrého rozchodu s paternalismem a tradicionalismem a jako celek se neseznámila s principy moderního myšlení, nevedlo to k vytvoření půdy pro přijetí postmoderních hodnot, jak by se snad dalo očekávat. Ani sociální praktiky nebyly rozvíjeny cestou „čistého“ technického řešení. Technokratismus byl pojat spíše jako sociálně politická kamufláž než jako myšlenková kultura.

Výsledkem všech těchto procesů je přetrvávající nízká úroveň politické kultury, prohlubující se pocit, že existující standardy myšlení, práce a výkonu nejsou závazné, že smyslem činnosti není sloužit, ale zpevňovat své pozice, zajišťovat svoji sociální neotřesitelnost, kořistit ze společnosti pokud to jde. Přetrvává také výrazný rys modernismu: nechuť k tradici a glorifikace „jednoznačných řešení“, etiketizování „pasejismem“, spoléhání na možnosti rychlého, snadného řešení velmi složitých problémů (metodou „výroby 4% piva v New Dealu“).

Cizí pozorovatelé českého politického života poukazovali vícekrát na to, že k naší politické kultuře patří malá schopnost zdravé politické polarizace. Převládá koaliční duch na úkor jasných a vyhraněných stanovisek. Z hlediska osvětlování různých stránek naší současné krize je důležité, že tato tradice významně přispívá k oportunnímu chápání politického života, ale i veřejného života vůbec. Mravní nepevnost, politický oportunismus, rozdíly mezi deklarovanými cíli a reálným chováním představitelů státního socialismu a další jevy vedly k rozložení elementární soudržnosti společnosti rozpadající se na soupeřící, případně apatické jednotlivce a skupiny hájící své úzké zájmy.

Projevy totalitarismu a zhroutilí utopii

Na všech úrovních společenského života i v morálce každodennosti byla přirozená integrace nahrazována totalitními formami. Totalitarismus není pouze formou vlády, ale i systémem mezilidských vztahů, přičemž se obě polohy vzájemně prolínají. Jsou to také obecně platné, v pragmatické rovině dobře fungující normy jednání, které nelze snadno a rychle potlačit

změnou politického systému. Výrazný paternalismus, elitářství, intolerance, ale i přenášením odpovědnosti a rizik do jiných struktur, vytváření stínového vedení, bezostyšné využívání privilegií nevyplyvajících z výkonu a kvality vlastní práce a na druhé straně nesamostatnost myšlení a rozhodování, „strach ze svobody“, permanentní přitakávání autoritám, i když jde převážně o demonstrované, nikoli internalizované postoje, zmíněná akceptace dvojí morálky, rezignace na občanskou angažovanost. To jsou negativní morální rysy, které v lidech systematicky upevňuje totalitární systém a které jsou spojeny se značně rezistentními mechanismy sociální manipulace. Nebude jednoduché vytvořit účinné bariéry sociální kontroly právě proti těmto mechanismům, stejně jako nebude jednoduché změnit návyky a vypěstovat nové vzory chování. Je třeba počítat s velkou diskrepancí mezi proklamativními postoji a tendencemi skutečného jednání v této oblasti.

V totalitní interpretaci demokratických principů demokratický rituál kamufloval předem dohodnuté a původně i hospodářsky, později především mocensky garantované jednání. Tato praxe se objevila již za první republiky jako důsledek nedostatečného zvládnutí techniky parlamentarismu (známé praktiky trojek, pětěk, sedmiček, prvky systému, tendence k autoritativnímu chápání funkce prezidenta apod.), zevšeobecnila pak za protektorátu, kdy funkce vlády i prezidenta se omezovala na servilní plnění nařízení říšské moci. Analogie se objevila v 50. letech (funkce sovětských poradců, plnění direktiv sovětského vedení apod.). Kvazidemokratický rituál v běžném stranickém a odborářském životě vedl k pojetí politiky jako absurdní hry, jejímž výsledkem je pouze ztráta času.

Ráz absurdity byl podpořen aplikací svérázného jazyka funkcionářů, propagandistů, novinářů, který přejímali i prostí lidé při vystupování na veřejnosti. Jazyk byl deformován po stránce syntakticko-dramatické, sémantické, lexikální. Jazykové novotvary a celý tento systém plnily řadu sociálních funkcí legitimizujících vládnoucí elitu a zároveň vytvářely bariéry před intelektuální kritikou manipulativních praktik. Provést kritiku poměrů v oficiálním žargonu bylo prakticky nemožné, protože neexistovaly termíny pro označení reálných procesů uvnitř společnosti. Velká komunikační bariéra samozřejmě vznikala mezi funkcionáři neschopnými mluvit přirozeným jazykem a prostými, „normálními“ lidmi neznalými jazykového rituálu. Jazyková i jiná ritualizace veřejného života lidi odpuzovala a většinou byla nepříjemná i těm, kteří na režimu participovali, vytvářela masové pocity odcizení, vedla k únikům do méně exponovaných oblastí, k vytváření enkláv přirozenosti a normality.

V ritualizaci demokracie a veřejné sféry, masové odcizenosti, procesech 50. let i v propagandistických kampaních se rozplynul vstupní mýtus roku 1948 o vytvoření nové, spravedlivé a prosperující společnosti zbavené vykořisťování. Rozplynul se ještě dříve než praxe prokázala nerealizovatelnost socialisticko-komunistického ideálu, zejména v ekonomické oblasti. Vztah ke komunistické utopii probíhal ovšem řadou etap: po období relativního přijetí nového mýtu nastalo období skepse vystřídané představou o reformovatelnosti systému, o relativně snadném odstranění chyb (spočívajících podle dobových představ 60. let především v podléhání vnějšímu tlaku a v neschopných lidech). Pak nastala desiluze 70. a 80. let podpořená faktem katastrofického zaostávání, kdy narůstala představa nereformovatelnosti systému a potřeba jiného řešení. Byl to proces „ztráty důvěry“, kterým prošla řada dílčích utopií, především koncepce Radovana Richty kalkulující s pozitivními důsledky technologického růstu, která v podstatě technokratickými principy zdůvodňovala nutnost centrálního řízení a ponechávala stranou politické otázky. Ale určitou destrukci prošly i trockistické vize, koncepce samosprávného socialismu apod., které ovšem nikdy nebyly oficiální doktrínou. Výsledkem je obecná neúcta k utopiím, k velkým koncepcím a nárůst pragmatismu, obliby takových řešení, která mají dohledný konec a jsou snadno kontrolovatelná.

Má-li mít tato tendence pozitivní vyústění do budoucna, musí přerůst v usilovné budování nového sociálního řádu na základě znalostí o fungování sociálních systémů, pravidel právních a ekonomických a na základě drobné každodenní práce provázené pocitem, že má smysl. Z pracovních činností se totiž vytratilo vědomí jejich účelu, který byl v duchu totalitarismu dosazován uměle zvnějšku. Vytratila se osobní identifikace a činné postoje, nehledaly se nové přístupy. K lidem se přihlíželo jako k nositelům rolí, nikoli lidským bytostem. Zmizely vztahy partnerství, dialog participace, empatie. Aktivita se přenášela do oblasti stínové ekonomiky, černého trhu, do vylepšování osobního postavení a životní úrovně na úkor veřejných potřeb a zájmů.

Úpadek veřejného života

Devalorizace veřejné sféry proběhla ve dvou etapách. První začala po roce 1948 a postupně odhalovala, že realizovaný systém je stalinistický a jako takový hluboce odporuje demokratickým i socialistickým principům. Mezi výrazné momenty této etapy patří procesy padesátých let (vynucování schvalovacích rezolucí podbívalo kolektivní svědomí), XX. sjezd KSSS a duben 1965 (tzv. měsíc otevřené huby), rozchod tvůrčí inteligence s oficiální ideologií (diskuse o vědě a ideologii, renesance dříve zatracovaných věd jako je sociologie, genetika, kybernetika apod.), ekonomické potíže a příprava reformem 60. let, studentské hnutí atd. Druhá etapa po roce 1969 začala rychlým „odhodnocením“ veřejné sféry v důsledku okupace, likvidace reformně demokratického křídla uvnitř KSČ (prověrky), rychlého zglajchšaltování celé společnosti v neostalinistickém duchu. Devalorizace veřejné činnosti zasáhla i takové hodnoty jako vlast a vlastenectví, podnikavost, kariéra (netýká se mocenské elity), publicita, vědecké a jiné osobní aspirace, materiální zainteresovanost.

Řada sociologických analýz opírajících se o sledování dlouhodobých trendů ve způsobu života prokázala výrazný zánik autonomní účasti občana na věcech veřejných. Režim se snažil čelit tomuto jevu odměňováním veřejných činností, zvýhodňováním těch, kdo se jim věnovali. Vyvinula se kalkulační, ceremoniální veřejná činnost. Většinou šlo spíše o obřad než o skutečné úsilí směřující ke zlepšení věcí veřejných. Mezi mocí a občany vznikla nepsaná dohoda o horlivé nečinnosti, za kterou se skrývala apatie a pocit bezmoci. Tyto procesy dosáhly nakonec nebyvalých rozměrů a způsobily úpadek celé veřejné sféry, životního prostředí, pracovní morálky i vztahů mezi lidmi. Paradoxem bylo, že lidé se stahovali do rodin, které byly často rozvrácené. Narůstal pocit samoty a individuálního nihilismu. Únik ze sféry veřejné do sféry soukromé navíc způsobil její neúměrné přetížení, přejímání nepřiměřených rolí i odpovědností (za morální výchovu dětí, za péči o staré občany, za veškerou reprodukci pracovní síly atd.).

Nebude jednoduché zastavit všechny tyto tendence a procesy, i když určité pozitivní hodnoty přetrvávaly i v této oblasti a vytvořily určitý potenciál pro budoucnost. Koncem 70. let našly i své veřejné nositele v představitelích neformální (disidentské) opozice a do jisté míry se projevovaly i v nárůstu revizionismu a liberalismu uvnitř KSČ.

Budoucnost jako pluralita politických modelů

K integrujícím prvkům každé společnosti patří dominantní hodnoty a přesvědčení. Všechny společenské systémy se opírají o určité uspořádání vztahů mezi ekonomickými subjekty, o právní normy, o uspořádání vztahů mezi sociálními třídami a vrstvami, ale vždy také o soustavu převládajících světonázorových a mravních idejí. Všechny tyto integrující sociální mechanismy se těsněji nebo volněji navzájem doplňují a vytvářejí společenské řády. Řešení naší soudobé krize nemůže proto spočívat na předpokladu, že k pozitivním změnám dojde

automaticky proto, že budou zavedeny tržní mechanismy do ekonomie a demokratické politické instituce do našeho veřejného života. Neméně důležité je světonázorové a mravní zakotvení této proměny. A je velmi vážnou, lze říci klíčovou otázkou nejbližší budoucnosti, zda se podaří vytvořit soulad mezi mravními aspiracemi Podzimu 1989 a nově se formujícími strukturami ekonomickými, politickými a právními.

Demokratismus jako základ politických institucí

Jsme přesvědčeni, že navazující na vlastní tradice, poučení vývojem v uplynulých 50 letech a hledající nezbytný konsensus celé naší společnosti, nalezneme spolehlivé zakotvení našeho politického, hospodářského i kulturního života v demokratismu. Demokratismus lze oprávněně považovat i z hlediska sociologické analýzy za českou národní filozofii. Demokratií nechceme rozumět pouze politickou formu, tj. v Masarykově terminologii ji nechápeme pouze jako „správu lidí lidem pro lid“, nýbrž jako životní názor a názor na uspořádání společnosti a vztahů mezi lidmi vůbec. Demokratismus lze považovat v duchu této tradice za určitý světový názor – byť to akademická filozofie neakceptuje –, za určitý způsob poznávání a zejména myšlení. Nejhlubší základy demokratismu jsou – v duchu tradice, ze které zde vycházíme – etické. Je to přesvědčení o základní rovnosti lidských bytostí jako morálních subjektů. Z tohoto axiomu vyplývá pak rovnost před zákonem, právní univerzalizmus, úsilí o rovnost hospodářských a sociálních šancí a pluralismus.

Pluralismus v politickém a sociálním slova smyslu není vždy přesně chápán. Je to především složitý systém sociálních rovnováh a kontrol, který omezuje moc jednotlivých skupin a především znemožňuje vznik totalitně, tj. monopolisticky uspořádaných společností. Pluralismus dosahuje těchto účinků tím, že:

1. Podporuje soutěž mezi skupinami a soupeření mezi vůdčími osobnostmi v rámci uznaných pravidel a tím ztěžuje vznik monopolu moci.
2. Omezuje kontrolu vedoucích skupin nad společností tím, že členové skupin a organizací patří do více skupin a organizací současně. Každá skupina pak mírní útoky na jinou skupinu proto, aby neztratila spolupráci těch lidí, kteří současně patří do více skupin a organizací.
3. Účast v životě pluralistických společností stimuluje vznik takových sociálních zručeností jako je vyjednávání, smlouvání, vyměňování atd., které patří k typickým zručnostem demokratických společností.
4. Pluralismus vede k větší dostupnosti informací, které nezávisí na konkrétní vládě, na státu, církvi nebo jakékoli jiné organizaci. To umožňuje lidem, aby brali v úvahu kritiku a také jiná možná řešení obvyklých politických problémů. Předpokladem je dobrá politická a obecná vzdělanost. Pluralismus předpokládá vzdělání, konkrétně schopnost volby na základě dobrých informací.

Demokratismus chápáný jako něco více než jedna z politických forem, chápáný jako životní filozofie, může být spojen – jak ukazuje historická zkušenost – s různými a navzájem odlišnými variantami fungování demokratické společnosti. Politický zápas nejbližších měsíců se nebude ani tak týkat demokratismu jako obecné životní orientace – k němu se budou hlásit verbálně všechny soutěžící politické síly – nýbrž spíše volby některé z možných variant fungování demokratické společnosti. Za těchto okolností přirozeně nabývá na významu znalost společenských důsledků hlavních, reálně v úvahu přicházejících uspořádání politicko-hospodářského života republiky. Úkolem sociologie je popsat takové modely a naznačit pravděpodobné důsledky každého z nich.

Sociálně liberální

Východiska a znaky

- Zdůrazňuje, že jde o otevřenou soustavu, odmítá utočinnost
- Opírá se o soutěž nejen v hospodářské sféře, nýbrž i v dalších oblastech
- Odmítá deterministický výklad dějin, zdůrazňuje volbu, zkušenost
- Požaduje ochranu soukromého majetku
- Trvá na oddělení státu a společnosti a na občanské společnosti
- Nevylučuje organizační záslahy státu do utváření společnosti, musí však být konformní se základními principy trhu, soutěže
- Vývoj hospodářství musí být určen trhem a soutěží na něm
- Nevylučuje se však svobodně vytvářený systém sociálního zajištění pro jednotlivce
- Stát chrání svobodu podnikání a působí zde jako soudce, rozhodčí
- Stát poskytuje veřejné služby, zajišťuje bezpečnost, stabilitu měny, případně zdravotnictví, vzdělání, zajištění ve stáří
- Stát zajišťuje rovněž sociální spravedlnost
- Omezuje, nebo odstraňuje mimotržní externalitu
- V oblastech, kde je stát hospodářsky aktivní, podřizuje se tržním principům

Sociálně demokratický

Východiska a znaky

- Základními hodnotami jsou: svoboda, spravedlnost, solidarita
- Svoboda je spojována úzce se spravedlností, omezení závislosti a vykořisťování
- Při zdůrazňování svobody trvá se na principu sociálním
- Vychází se ze zásadního uznání tržního hospodářství, hledá se však účelné spojení plánování a soutěže (dualistická ekonom.)
- Plánování v makrosféře, soutěž úplně v mikrosféře
- Plánování není centrální a dirigistické, pouze indikativní, důraz na globální regulaci
- Soutěž je chápána realisticky, konkrétně, neodvozuje se z modelu plné soutěže
- Zajištění svobody podnikání
- Soutěže tolik, kolik je možno – plánování tolik, kolik je nutno
- Soukromé vlastnictví plně uznáváno, ale doplňováno pro překonání negativního účinku trhu veřejným vlastnictvím (stát, obec, družstva)
- Pluralismus v hospod. sféře uplatnění teorie vyrovnávajících se sil, nepřímé regulace investic
- Proti zneužití hospodářské moci princip veřejné kontroly
- Hmotný blahobyt není jediný a nejvyšší cíl
- Kalitativně orientovaný růst, kvalita života
- Plná zaměstnanost, stabilita cenová
- Spravedlivé odměňování, rovnost šancí

Demokraticko-socialistický

Východiska a znaky

- Socialismus jako řešitel celospolečenské krize
- Odstraňování sociálních nedostatků vytvářených kapitalismem bez kontroly
- Důkaz na sociální jistoty, přerozdělování s jistou mírou záporně vytvářené rovnosti
- Emancipace člověka a jeho rozvoj, odstranění, potlačení a vykořisťování, zejména tzv. nižších tříd
- Spravedlivé rozdělování sociálního produktu, přerozdělování
- Kombinace trhu s plánováním s poměrně silnou pozicí nepřímého hospodářského plánování
- Odstranění centralistického plánování
- Zachování práva na práci a důraz na zajištění sociálních jistot
- Pluralistická struktura vlastnictví, při zachování silné pozice státního vlastnictví velkých hospodářských podniků, družstevního vlastnictví v zemědělství a rozvoji soukromého vlastnictví ve sféře mikroekonomické (obchod, živnosti)
- Usílí o zachování politické, sociální jednoty, při zavádění pluralismu
- Svoboda v intelektuální oblasti, regulace v oblasti hospodářské a sociální

Sociálně liberální	Sociálně demokratický	Demokraticko-socialistický
Volná hra sil vedoucích k ostře diferenciaci, která je pokládána za normální	V hospodářské sféře regulovaný kapitalismus, reakce na negativní změny diferenciaci ex post, odstraňování nejkřiklavějších protikladů, systém podpor, minimalizace příjmových rozdílů	Intervence do jádra nerovnosti tak, aby pokud možno nevznikaly příkré rozdíly
Zaměstnanec i zaměstnavatel jsou nositeli specifického kapitálu realizovaného na trhu, oba jsou chápány jako soupeřící elementy s vlastní politickou strukturou moci (odborníky)	Pokusy o hledání sociálního konsensu, lidový kapitalismus apod.	Stát je na straně zaměstnanců, vytváří zákonodárství ztěžující volnou lokaci práce a kapitálu
Stát přebírá podniky do vlastních rukou jen když je musí sanovat, když jsou prodávány a nelze je z obecných důvodů zrušit	Státní a komunální vlastnictví jsou chápány jako garance sociální spravedlnosti a účinné sociální politiky, zaměstnání v nich je součástí politiky zaměstnanosti	Státní vlastnictví je garancí socialistického charakteru státu, plní mysticko-politické funkce, které musí být zajištěny bez ohledu na rentabilitu
Společnost nelimituje velikost vlastnictví	Regulace vlastnictví, banky, velké podniky, zdroje surovin, pošta atd. jsou chápány jako přednostní státní vlastnictví, kterého se stát nerad vzdává	Snaha o aktivní vytváření státních, celospolečenských či jinak nazývaných forem alternativ soukromému podnikání
Podpora soukromé iniciativy, každý je svého štěstí strážcem, preferovány nejsou dávky, ale půjčky	Budování systému podpor a dávek, charita a aktivní humanitární pomoc	Tendence k akcím „ať platí bohatí“, milionářská dávka apod. (odhlasovaných z vůle lidu)
Výkon je zásluha, která má být oceněna morálně i hmotně, výkon legitimuje nerovnost	Výkon je oceněn, ale nelegitimuje nerovnost a je chápán jako závazek vůči společnosti ve smyslu paternalistickém (ochrana slabých)	Proti výkonu v absolutním pojetí je kladena relativizace daná nestejností výchozího startu, neustále se klade otázka „proč dosahuje lepšího výkonu“

Modely demokratické společnosti

Politicko-hospodářské uspořádání soudobých společností vychází z ideových konstitutivních principů. Tyto principy určují rámcové podmínky pro hospodářské činnosti, zvláště systém vlastnických práv a vztahy mezi hospodářskými subjekty. Jsou zároveň hodnotovými a řídicími zásadami pro organizaci politického života.

Protilehlými body možných ideových principů jsou individuální a sociální princip. Základem individuálního principu je ideál neomezené svobody jednotlivce vůči jiným jednotlivcům, společnosti a jejím skupinám a také vůči organizacím. Nejvyšší hodnotou a nejvyšším účelem je individuum. Naproti tomu sociální princip je výrazem úsilí považovat společenství, komunitu, to jest celek společnosti, zejména pak státem organizovanou národní nebo i nadnárodní jednotu, za nejvyšší účel. Individuum je zde pouze podřízenou a sloužící složkou společenského celku.

Mezi těmito polárními ideálními typy se pohybují reálné empirické politicko-hospodářské systémy. V politické terminologii je lze označit jako liberalismus na jedné straně a socialismus případně komunismus na straně druhé. Mezi oběma principy existuje trvalá rivalita a současně trvalé historicky podmíněné prolínání, případně kombinování. Názory na formy vzájemných

vztahů mezi oběma principy v reálném životě jsou nesmírně důležité jak z hlediska teorie společnosti, tak i z hlediska praktické politiky dneška.

Velmi rozšířeným, a u nás v uplynulých 40 letech zdůrazňovaným názorem v tomto směru, je teze o nesmiřitelném antagonismu obou principů. Podle ní moderní společnosti mohou být organizovány buď na základě jednoho nebo druhého principu a jakákoli kombinace těchto principů organizujících společnosti je vyloučena. Byla formulována především Marxem a Leninem, ale obdobné argumenty, avšak z druhé strany, vyslovili i stoupenci liberalismu (V. Hayek, Eucken, Röpke, Lippman).

Přesto historie rivality liberalismu a socialismu je současně poznamenána pokusy o kombinování obou. Tyto pokusy měly mnoho podob a odstínů – od sociálního liberalismu J. St. Milla až k četným variantám demokratického socialismu. Novějšími podobami byly teorie konvergence. Empirické analýzy sice prokázaly, že testují-li se tyto teorie srovnáváním vývoje právních systémů vlastnictví, nelze pozorovat konvergenci, i když lze ukázat na existenci systémů se smíšenými formami vlastnictví. Taková směs však pravděpodobně existovala ve všech historických společnostech. Naproti tomu lze však prokázat konvergentní trendy obou systémů v oblasti organizačních struktur hospodářského řízení, případně plánování, a zcela zřetelná je konvergence v postupech, metodách a nástrojích hospodářského řízení a implementace. Kritické teorie konvergence ovšem upozorňují na to, že snaha o kombinování „dobrých“ stránek obou principů a systémů může končit spíše vytvořením soustavy, která bude chaotická anebo spojí negativní stránky politicko-hospodářského uspořádání obou principů.

Politická volba, před níž stojí československá společnost

Vývoj východní Evropy v posledním období však naznačuje, že hledání hospodářských a politických forem, které přicházejí v úvahu, se bude orientovat na různé varianty smíšených systémů. Soudíme, že realistický odhad současné situace ČSFR ukazuje, že politická volba, před níž stojíme, se bude týkat tří následujících hlavních variant:

1. sociálně liberální
2. sociálně demokratické
3. demokraticky socialistické.

Vedle těchto variant budou existovat i další, a to jak více „levé“, tak i „pravé“, anebo i takové, které budou konstruovány podél jiných os. Domníváme se však, že rozhodující politický boj se soustředí na volbu mezi těmito třemi modely. Každý z nich má svá světonázorová a mravní východiska a také své sociální důsledky.

Schematický přehled, který následuje, se snaží nejstručnější formou tyto modely popsat s jejich hlavními stránkami a tím naznačit i důsledky jejich volby.

Několik námětů pro obnovu demokratické morálky,

Na závěr této části a celé naší úvahy, která zdůraznila, že překonání mravní krize bude dlouhodobým úkolem, který bude sledovat změnu motivace našeho jednání, chceme nicméně poukázat také na vnější podmínky a nástroje obnovy demokratické morálky. Jejich vytváření může být již cílem konkrétní politiky. K těmto podmínkám a nástrojům patří:

- obnova občanského politického vzdělání na všech úrovních školství, výuka občanské nauky, obnova vysoké školy politické a sociální;
- podpora dětských a mládežnických organizací explicitně orientovaných na rozvoj mravních kvalit jednotlivce (autonomie, zodpovědnost, služba, spolupráce):

- lepší informovanost, spolehlivost hromadných sdělovacích prostředků, přísnější právní normy týkající se kvality a pravdivosti tištěného a hromadně sdělovaného slova ;
- možnost maximální občanské participace prostřednictvím bohatého spektra dobrovolných zájmových asociací ;
- postupná, avšak hluboká decentralizace, rozvoj samosprávy obcí, obnova prestiže lokální politiky ;
- cílevědomé pěstování demokratické politické kultury, zdůrazňující demokracii „zespoda“ (grass root democracy) a umožňující zapojení lidí v nejmenších organizačních i územních jednotkách ;
- posilování občanského sebevědomí (ve spotřebě, v ochraně v práci, v postavení vůči úřadům), asociace spotřebitelů, demokratické odbory, ochrana občanů vůči úřadům, zavedení morálních kodexů demokratické správy (úředníků) ;
- oceňování literárních, filozofických a společenskovedních děl i z hlediska jejich mravní hodnoty, nebo přímo z hlediska jejich přínosu pro rozvoj demokracie, ceny a nadace ;
- podpora růstu vůdčích osobností demokratického typu na všech úrovních společnosti, důraz na personalizaci výkonu i zodpovědnosti.